

SVETLANA PAVLENKO

ORCID: <https://orcid.org/https://orcid.org/0000-0002-7443-2856>

Uniwersytet Gdański

OBRAZ KRASNOJARSKA W POWIEŚCI DMITRIJA ZACHAROWA *KOMITET OCHRONY MOSTÓW*

THE IMAGE OF KRASNOYARSK IN DMITRY ZAKHAROV'S NOVEL *COMMITTEE FOR THE PROTECTION OF BRIDGES*

The article aims to analyse the portrayal of a Siberian city, illustrated through Krasnoyarsk in Dmitry Zakharov's novel *The Committee for the Protection of Bridges* (2022). The theoretical and methodological background of the study consists of the works of scholars affiliated with the Tartu-Moscow semiotic school and other experts specializing in the study of Siberian texts within the Russian literary context. Zakharov's Krasnoyarsk is a complex multifaceted spatial construct encompassing socio-political, cultural-historical, economic-ecological, and mythological dimensions. The author creates a negative image of the city, mainly criticising the policies of the local authorities. The article considers the fundamental elements of the urban landscape, the most important objects and space motifs, as well as some types of characters and their ways of experiencing Krasnoyarsk.

Keywords: contemporary Russian prose, Dmitry Zakharov, Siberian text of Russian literature, myth and poetics of the city, Krasnoyarsk

Syberyjski tekst literatury rosyjskiej stanowi wielopłaszczyznowy i terytorialnie zróżnicowany konstrukt, który obejmuje zarówno większe jednostki administracyjne (np. tekst ałtajski), jak i pojedyncze miasta, dysponujące mitologicznym zapleczem i własnym słownikiem (tomski tekst)¹. Z jednej strony podobna organizacja przestrzenna dostarcza wiele problemów metodologicznych, z drugiej zaś otwiera szerokie pole do działań dla pisarzy² i badaczy. Reprezentacje więk-

¹ Zob. S. Pavlenko, *Syberyjski tekst literatury rosyjskiej we współczesnej myśli humanistycznej*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2018, nr 13, s. 43–44.

² Literackie osvajanie Syberii nadal można uznać za aktualny cel pisarzy. Ta kwestia niejednokrotnie przewija się w wypowiedziach syberyjskich autorów. Dla przykładu przytoczę słowa lokalnego twórcy Aleksandra Grigorienki: „Вот моя самая большая мечта — чтобы в сибирском пейзаже появился сюжет, по силе равный ‘Илиаде’”.

szości syberyjskich miast obecne w literaturze rosyjskiej, zwłaszcza w najnowszych utworach, wymagają wnikliwych rozważań i skrupulatnych analiz. Dotyczy to również Krasnojarska, o czym pisze Irina Kudinowa:

Следует заметить, что на фоне бума культурологических исследований образа крупных сибирских городов Красноярск пока выглядит культурологической провинцией. Практически не изучено отражение образа города в литературных прозаических текстах, опубликованных на рубеже XX–XXI вв. Если в культурологии уже имеются наработки по темам „петербургский текст”, „пермский текст”, „екатеринбургский текст” и т.д., то специфика „красноярского текста” исследована недостаточно, в том числе и аспекты, которые могут быть представлены в художественной литературе о городе³.

Badaczka na przykładzie wybranych tekstów literackich Wiktora Astafiewa, Romana Sołncewa i Eduarda Rusakowa podejmuje próbę charakterystyki „tekstu krasnojarskiego”. Składają się na niego następujące cechy: sztuczność, teatralność, zderzenie miasta z jednostką jako centralny konflikt, obraz „małego człowieka”, kryzys patriarchalnych wartości (aktywna kobieta kontra bierny mężczyzna), współistnienie pierwiastka natury i motywów industrialnych. Kudinowa twierdzi, że obraz tego miasta zawiera w sobie historyczną traumę: dziedzictwo więziennego-ześłańczej przeszłości i miejska tkanka zdominowana przez przemysł tworzą osobliwą mentalność mieszkańców Krasnojarska. Nie wiążą oni śmierci z aurą sakralną, biernie poddają się opresji władzy i niesprawiedliwości społecznej, unikając otwartej konfrontacji z przeciwnościami losu⁴.

W biografii urodzonego w niedalekim syberyjskim Żeleznogorsku⁵ Dmitrija Zacharowa (ur. 1979) Krasnojarsk zajmuje poczesne miejsce. Tu pisarz studiował dziennikarstwo, przez pewien czas pra-

Чтобы вид на наши горы вызывал тот же ком в горле, который подкатывает на Кипре. Непозтизированное пространство — всё равно что неосвоенное пространство. На нём словно нет почты, телеграфа, железных дорог. Я думаю, Сибирь в этом смысле ещё нужно осваивать и осваивать”. *Zob. Сибирь — это триллер изнутри и сказка снаружи*, <https://www.vsp.ru/2017/08/22/sibireto-triller-iznutri-i-skazka-snaruzhi/> (21.04.2024).

³ И. Ю. Кудинова, *Сибирский город в художественной литературе*, „Дискуссия” 2012, nr 6 (24), s. 21–22.

⁴ Тамże, s. 26.

⁵ Miasto zostało założone w 1950 roku i należy do kategorii zamkniętych ze względu na produkcję plutonu do broni nuklearnej. Poza tym pełni funkcję jednego z największych składów odpadów atomowych. Do 1994 roku nosiło nazwę Krasnojarsk-26.

cował oraz stawiał pierwsze kroki w literaturze⁶. Obecnie jest autorem opowiadań, opowieści, esejów oraz czterech powieści: *Репродуктор* (*Reproduktor*, 2016), *Кластер* (*Klaster*, 2017), *Средняя Эдда* (*Edda średnia*, 2019), *Комитет охраны мостов* (*Komitet ochrony mostów*, 2022). Przeprowadzka do Moskwy w 2009 roku nie zaważyła na poczuciu tożsamości Zacharowa, o czym świadczą obecne w jego książkach motywy syberyjskie. Ostatnia powieść, nad którą twórca pracował ponad trzy lata, została w całości poświęcona Syberii, ale nie doczekała się jak do tej pory praktycznie żadnych opracowań naukowych.

Zacharow podkreśla odmienność regionu w porównaniu z europejską częścią kraju, jednocześnie wskazując na możliwość „mówienia Syberią” o Rosji jako takiej. Inną kwestią nurtującą pisarza jest stereotypizacja terenów zauralskich, której wyraźnie się sprzeciwia, unikając w swej twórczości uogólnień i szablonowych ujęć:

Для меня важно, что Сибирь — это не Москва и не Петербург. Она и модель страны, и ее самая что ни на есть плоть. [...] И я стараюсь говорить на ее примере о том, что происходит в стране целом. Помимо этого, мне хотелось рассказать о Сибири широкому читателю. Не секрет, что северные территории зачастую воспринимаются стереотипно. Есть „суповой набор” представлений — просторы, суровая природа, мужественные аборигены, тайга, медведь... Я хотел от него уйти, было желание показать другие вещи, многие из которых объединяют Сибирь с остальной страной⁷.

Tematyka powieści *Komitet ochrony mostów* koncentruje się wokół grupy syberyjskich studentów, planujących wysadzenie w powietrze czwartego mostu w Krasnojarsku⁸. Należy od razu wyjaśnić, że mło-

⁶ Zacharow debiutował w 1999 roku opowieścią *Его именем*. Warto też wspomnieć, że autor brał udział w seminarium literackim krasnojarskiego fantasty Andrieja Łazarczuka, który mocno wpłynął na początkującego artystę. Omawiana w artykule powieść nawiązuje nie tylko do wiersza Nikołaja Gumilowa *Волшебная скрипка* (1908), ale również do dwóch utworów Łazarczuka — *Мост Ватерлоо* (1990) i *Посмотри в глаза чудовищ* (współautor — Michaił Uspenski, 1997). Zob. М. Нестеренко, *Дмитрий Захаров: „Травма все равно останется, даже если мы от нее уйдем”*, <https://bigbook.ru/novosti/dmitrij-zakharov-travma-vse-ravno-ostanetsya-dazhe-esli-my-ot-nee-ujdem> (13.03.2024).

⁷ М. Симонова, *Дмитрий Захаров: „В моем романе Сибирь отчасти сказочная, но это страшная сказка”*, <https://obzor.city/article/665141---dmitrij-zakharov-v-moem-romane-sibir-otchasti-skazochnoj-no-eto-strashnaja-skazka> (7.02.2024).

⁸ W mieście znajduje się sześć mostów nad rzeką Jenisej. Czwarty most (Nikołajewski) oddano do użytku w 2015 roku.

dzieży chodzi jedynie o dokonanie tego czynu w powszechnie znanej na całym świecie grze komputerowej Minecraft. Tymczasem służby specjalne i śledczy wszczynają sprawę karną, oskarżając bohaterów o przygotowania do prawdziwego zamachu i ekstremizm czy wręcz terroryzm. W trakcie procesu są stawiane coraz bardziej absurdalne zarzuty, z planem obalenia władzy państwowej włącznie.

Fabula utworu opiera się na autentycznych historiach, mających miejsce w putinowskiej Rosji. Jako źródło inspiracji posłużyła tu przede wszystkim „sprawa kańska” (2020), której ofiarami padło trzech nastolatków: Nikita Uwarow, Denis Michajlenko i Bogdan Andriejew. Rozwiesili oni ulotki na budynku siedziby Federalnej Służby Bezpieczeństwa w Kańsku, wspierali więźniów politycznych, czytali „zakazaną” literaturę (np. teksty apologety anarchizmu Piotra Kropotkina) i zamierzali zburzyć zbudowane w grze Minecraft biuro FSB. Sąd w Krasnojarsku uznał czternastoletnich oskarżonych za winnych „przygotowania do przeprowadzenia działań o charakterze terrorystycznym” i wymierzył surową karę⁹. W 2022 roku Uwarow został skazany na pięć lat pozbawienia wolności, jego koledzy zaś — na trzy i cztery lata więzienia w zawieszeniu.

Przez dłuższy czas krasnojarskie społeczeństwo nie miało pojęcia o całej sytuacji. Tego typu doniesienia nie są bowiem eksponowane przez państwowe media, podchwytywane są natomiast przez serwisy informacyjne należące do demokratycznej opozycji. „Sprawa kańska” tworzy jedno z ogniw łańcucha podobnych procesów wymierzonych przeciwko opozycyjnie nastawionej młodzieży¹⁰. Zacharow porównuje to zjawisko do epidemii, która ogarnęła wiele rosyjskich regionów, gdyż pomyślnie wykrycie kolejnej „jednostki terrorystycznej” oznacza dla strony oskarżającej szybki awans oraz nagrody pieniężne. Nie należy również zapominać o tym, że władze rosyjskie obawiały się masowych mitingów i demonstracji organizowanych przez Aleksieja Nawalnego i jego sztab, ponieważ w tych akcjach brali udział studenci i uczniowie, protestujący przeciwko korupcji i przemocy. „Nowaja Gazeta” podaje, że

за первое полугодие 2018-го, по отчетам Генпрокуратуры, предотвратили 19 терактов; тогда же секретарь Совбеза Патрушев на выездном совещании

⁹ A. Łabuszewska, *Rosja: do lagru za Minecrafta*, „Tygodnik Powszechny”, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/rosja-do-lagru-za-minecrafta-170822> (7.02.2024).

¹⁰ Można tu przytoczyć sprawę dotyczącą „ekstremistycznej” działalności grupy Nowa Wielkość czy organizacji Sieć.

отметил растущий уровень террористической активности в Сибири: за девять месяцев 2018 года возбудили 56 таких дел; а за первую половину года выявили более 9 тыс. нарушений законодательства о противодействии терроризму¹¹.

Rosyjska ustawa antyterrorystyczna w ostatnich latach jest coraz częściej używana po prostu jako środek represji przeciwko obywatelom i wszelkiej wolnej lub opozycyjnej myśli. *Komitet ochrony mostów* Zacharowa poddaje surowej ocenie zasygnalizowane kwestie, dlatego jeszcze bardziej zaskakuje fakt, że utwór został wydany w niezmiennym kształcie, nietknięty cenzorską ręką.

W powieści przeplata się kilka równoległych linii fabularnych: pierwsza z nich dotyczy niezależnych dziennikarzy śledczych Nikity Nazarowa i Aleksieja Sieriogina podejmujących walkę z systemem; druga została poświęcona rodzicom oskarżonych, którzy integrują się w celu ratowania dzieci i organizują „Komitet”. Obraz nastolatków pojawia się zarówno w rozdziałach głównych, jak i w pseudo-dokumentalnych wtrąceniach — protokołach zeznań i przesłuchań świadków oraz w toku samej rozprawy. Ten zabieg tworzy wrażenie autentyczności i wzmacnia zaangażowanie czytelnika w historię. Zapisy dialogów rozgrywających się w sądzie podkreślają absurdalność sprawy, a także w satyrycznym świetle ukazują podporządkowany władzy rosyjski aparat sprawiedliwości.

Autor nie podaje dokładnego czasu akcji, jednak z opisów wynika, że wszystko dzieje się jesienią, w przededniu zimy. Na początku powieści pada wzmianka, że w Krasnojarsku dopiero ma się odbyć Zimowa Uniwersjada 2019¹², czyli mamy do czynienia z tekstem osadzonym we współczesnych realiach. Miejscem akcji i jednym z głównych bohaterów pozostaje tu Syberia, której wizerunek składa się z portretów Krasnojarska, Nowosybirsk, Tomsk oraz terenów północnych Kraju Krasnojarskiego (Norylsk, Igarka). Wśród wymienionych przestrzeni miejskich kluczową rolę odgrywa Krasnojarsk, dlatego dalsze rozważania będą skupione przeważnie wokół związanych z nim obrazów.

Poeta i badacz literatury Syberii Walerij Domanski wyodrębnił siedem podstawowych poziomów istnienia tekstu syberyjskiego jako wyjątkowego zjawiska kulturowego: mitologiczny, folklorystyczny, et-

¹¹ А. Тарасов, *Террорист Гарри Поттер*, „Новая газета”, <https://novayagazeta.ru/articles/2022/02/07/terrorist-garri-potter> (22.02.2024).

¹² Zob. Д. Захаров, *Комитет охраны мостов*, Издательство АСТ, Москва 2023, s. 14.

nograficzny, geograficzny, przyrodniczo-klimatyczny, społeczny i kulturowo-historyczny¹³. W XX i XXI wieku ujawniły się nowe płaszczyzny tego złożonego fenomenu kultury – polityczne, gospodarcze i ekologiczne. Zacharow wyeksponował różne wymiary Syberii, kładąc nacisk na kwestie związane z działalnością władz lokalnych oraz dziejami, rozwojem przemysłowym i mitologią poszczególnych zauralskich miast.

Na pierwszy rzut oka wydaje się, że pisarz wykreował obraz Krasnojarska maksymalnie zbliżony do rzeczywistości. W tekście pojawiają się prawdziwe nazwy ulic i prospektów (Lenina, Mira, Marksa, Kopyłowa, Kalinina, Dzierżyńskiego, Dyktatury Proletariatu), dzielnic (Striełka, Akademgorodok), osiedli (Sołoncy, Udacznyj), obiektów miejskich (pub Che Guevara, „Stakan”¹⁴, centrum handlowe „Kwant”, agencja informacyjna TVK, centrum fitness Excellence¹⁵, Szary dom¹⁶), są nawet wiernie opisane trasy środków komunikacji miejskiej (trolejbus nr 15). Jednak, wbrew pozorom, miasto ma charakter fantasmagoryczny, ponieważ autor świadomie unieważnia przestrzenno-czasowe prawa, łącząc w jednym miejscu różne wymiary temporalne. Dla przykładu pub Che Guevara położony przy ulicy Bograda 109 został zamknięty w 2014 roku, a sam budynek zburzono cztery lata później, natomiast w świecie przedstawionym powieści funkcjonuje nadal. Podłoże takich zabiegów pisarza ma charakter mitotwórczy. Uwypuklając istotne na mapie pamięci lokalnych mieszkańców miejsca, Zacharow współtworzy ich mit, wybiera elementy dla kreowania „tekstu krasnojarskiego”, w którym współlistnieją ważne dla regionalnej tożsamości punkty miejskiej topografii. Podobnie postępuje z innymi miastami Syberii, na przykład Tomskiem¹⁷.

W *Komitecie ochrony mostów* mamy do czynienia z indywidualną percepcją przestrzeni, w przypadku Krasnojarska chodzi przede

¹³ В.А. Доманский, *Структурные уровни сибирского текста*, w: А.П. Казаркин, Н.В. Серебrenников (red.), *Сибирский текст в русской культуре*, t. 2, Издательство Томского университета, Томск 2007, s. 55. Zob. też S. Pavlenko, *Syberyjski tekst literatury rosyjskiej...*, s. 41–42.

¹⁴ Skwer „puszkinowski” znajdujący się w historycznym centrum miasta stanowi jedno z ulubionych miejsc spotkań przedstawicieli różnych subkultur młodzieżowych Krasnojarska.

¹⁵ W tym przypadku autor nieco zmodyfikował oryginalną nazwę, która brzmi Excellent.

¹⁶ Określenie używane przez mieszkańców Krasnojarska na określenie Domu Sowietów (ul. Mira 110), będący siedzibą samorządu Kraju Krasnojarskiego.

¹⁷ Zob. В. Дамова, „Потерял ли я связь с Сибирью? Вот читатель нам и ответит”, <https://www.press-line.ru/interview/poteryal-li-ya-svyaz-s-sibirju-vot-chitatel-nam-i-otvetit> (8.04.2024).

wszystkim o doświadczenie urbanistyczne dziennikarzy Nikity i Aleksieja oraz rodziców młodych więźniów — Żeni, Asłana, Swietłany. Krajobraz miejski ma przeważnie układ horyzontalny, perspektywa z lotu ptaka występuje tu rzadko, jednak pozwala uchwycić osobliwości architektury, konstytuujące tożsamość terytorium:

вид с холма открывался совершенно невозможный: внизу сюрреалистический Дворец пионеров, башни коричневого замка Музыкальной академии, река Кача, обёрнутая новодельной набережной, и бонусом ко всему этому средний палец — вечный недострой-небоскрёб угольной империи¹⁸.

Kulturowy krajobraz Krasnojarska ulega upolitycznieniu, przybierają zatem na znaczeniu spacje obiekty obarczone piętnem władzy lokalnej (np. Szary Dom, Excellence, „Kwadrat”¹⁹) oraz miejsca oporu (siedziba portalu informacyjnego „Ulica Lenina” i niezależnej agencji TVK, pub Che Guevara, budynek, w którym mieści się sztab Leny, i dom jednorodzinny wynajęty przez Żenię). Przestrzenie należące do rządzących, jak można się domyślić, są ukazane w negatywnym świetle, charakteryzując się sztucznością, fasadowością, są złowrogie, budzą lęk i niepokój. Niektóre z nich wykazują ścisły związek z radzieckim dziedzictwem i wskrzeszają czasy terroru stalinowskiego. Na przykład na drzwiach gabinetu Alfreda Sieliwanowa, kierownika do spraw polityki informacyjnej Szarego Domu, wisi tabliczka „Smiersz”, hasło „śmierć szpiegom” staje się ulubionym powiedzeniem nie tylko tego bohatera, ale również innych przedstawicieli systemu. Z kolei ścianę gabinetu śledczej Zaliny ozdabia portret Ławrientija Berii, uosabiający idealny porządek publiczny.

„Kwadrat” widzimy oczami Nikity wezwanego na przesłuchanie przez Federalną Służbę Bezpieczeństwa. Budynek ma kilka podziemnych pięt, które były wcześniej domeną funkcjonariuszy NKWD i do tej pory pozostały w niezmienionej formie, zachowując w ten sposób „kanibalistyczną” atmosferę minionych czasów²⁰. Odmawiając współpracy z policją, Nikita doświadcza na własnej skórze, co oznacza być bezprawnie pozbawionym wolności w ciasnej, zimnej celi-grobowcu²¹. Niejednokrotnie opisywany w powieści obraz wię-

¹⁸ Д. Захаров, *Комитет охраны мостов...*, s. 19.

¹⁹ Określenie budynku siedziby FSB i MSW w Krasnojarsku.

²⁰ Д. Захаров, *Комитет охраны мостов...*, s. 276.

²¹ Jeszcze bardziej brutalna scena rozgrywa się w jednej z nowosybirskich piwnic, gdzie major Locha torturuje Sieriogina, próbując przemocą wymusić na dziennikarzu podpisanie potrzebnych mu zeznań.

zienia łączy się z figurą lodowatego piekła i nieskończonych katuszy. Obie charakterystyki, jak wiadomo, są kluczowe w kontekście syberyjskiego tekstu literatury rosyjskiej²².

Podobny do „Kwadratu” układ konstrukcyjny ma elitarne centrum fitnessu Excellence, należące do jednego z członków zarządu koncernu Norylski Nikiel Władimira Różynskiego. Sześciopiętrowy budynek pełni funkcję bunkra, kryjówki, ale jest także przestrzenią antynomiczną względem Szarego Domu, gdyż jego właściciel stara się wygrać walkę o dominację w Kraju Krasnojarskim. Zresztą oligarcha reprezentuje tę samą kastę, co konkurenci z administracji, czyli przybiera postać posłannika piekiel: „Он был похож на вынырнувшего из адского пламени Мефистофеля”²³. Różynski kieruje regionalnym oddziałem partii „Jedinaja Rossija” i dąży do zbudowania własnego imperium, Krasnojarsk w tej optyce staje się przedmiotem politycznych rozgrywek między przedstawicielami elity władzy. Co ciekawe, od momentu powstania siedziba Excellence zapładnia wyobraźnię mieszkańców miasta, zwłaszcza jej podziemna kondygnacja:

В подвалах запрятана секретная биолaborатория, которая работает над продлением „оленьего” [chodzi o przywódców politycznych Kraju Krasnojarskiego — S.P.] долголетия (и закупает abortивный материал у красноярских больниц). Ну, и некоторые из тех, кого в городе считают мёртвыми, просто ушли на дно „Excellence”, и делают там что-то страшное²⁴.

Warto nadmienić, że figura podziemia ma ambiwalentny charakter — odnosi się bowiem nie tylko do grup rządzących Syberią, ale też do opozycjonistów występując w tym kontekście jako synonim partyzantki. W krasnojarskich piwnicach działają przedstawiciele antyrządowego „komitetu” pod dowództwem Leny, domniemanej córki Różynskiego. Nie należy jednak zapominać, że istnienie organizacji

²² Tatiana Rybalczenko podkreśla, że w rosyjskiej prozie drugiej połowy XX wieku uwidoczniła się tendencja do demitologizacji obrazu Syberii. Badaczka twierdzi, że „в постсоветской литературе исчезает как мифологема космотворения, как мифологема ада, так и мифологема рая, образ Сибири предстал как образ разрушенного пространства”. Zob. Т.Л. Рыбальченко, *Мифологемы образа Сибири в русской прозе второй половины XX века*, http://mion.isu.ru/filearchive/mion_publications/sbornik_Sib/6_1.html (13.04.2024). Z tego punktu widzenia powieść Zacharowa jest szczególnie interesująca, gdyż z jednej strony mamy tu do czynienia z przestrzenią zdewastowaną, z drugiej zaś — autor reinterpretuje istniejące w kulturze mitologemy Syberii.

²³ Д. Захаров, *Комитет охраны мостов...*, s. 289.

²⁴ Tamże.

podziemnych jest częstokroć owocem starań samych urzędników i funkcjonariuszy. Zatrudnieni przez nich agenci i donosiciele, ukrywając się pod maską przeciwników reżimu, gromadzą wokół siebie sympatyków, żeby następnie oddać ich pod sąd. Takimi postaciami w powieści są Lena i Mars Tairów (znany też jako Bachram Gulijew czy po prostu Bacha).

Na przykładzie Marsa — autora i wykonawcy projektów „Komitet” (Krasnojarsk) i „Defence” (Nowosybirsk), w których brali udział przeważnie studenci — Zacharow szkicuje portret (anty)bohatera naszych czasów, jakim jest prowokator:

Он снимал офисы и, как правило, сам их оплачивал [...], убеждал создать формализованную структуру, с уставом и программой — чтобы потом её проще было подвести под статью [...]. Он контролировал раздачу поручений и постил от имени „организаций” ультиматумы и угрозы в соцсетях. [...] Сейчас Баха собирал томский филиал „Комитета”. Здесь террористы, объяснял он, захотят взорвать недавно построенные вышки „Полярного моста”. Дело будет громкое — на проект же сейчас молятся. Может, это даже будет по заданию украинцев. Украинцы сейчас в тренде²⁵.

Bacha postrzega siebie jako herosa, czyściciela, bezlitośnie eliminującego „wrogów” ojczyzny. Pisarz podkreśla, że (anty)bohater „kolekcjonuje” swoje ofiary niczym entomolog motyle, w czym upodabnia się do seryjnego mordercy²⁶. W świecie przedstawionym głównym antagonistą prowokatora staje się niezależny dziennikarz. Krasnojarsk, Tomsk, Nowosybirsk to miasta, w których równoległe z propagandowymi mediami samorządowymi działają niepodlegające państwu publikatory. A więc *Komitet ochrony mostów* można odczytać też jako próbę podważenia negatywnego społecznego wizerunku zawodu dziennikarza.

Zestawienie Krasnojarska z innymi syberyjskimi miastami stanowi ważny składnik poetyki tej powieści. Władimir Toporow, charakteryzując morfologię tekstu petersburskiego, wskazuje na jego opozycyjny charakter wobec Moskwy. Idąc tym tropem, badacz wprowadza pojęcie „moskiewsko-petersburskiego tekstu” porównawczego, wyróżniając trzy jego warianty: „ukazanie pewnych najogólniejszych i znaczących podobieństw i/lub różnic; ukazanie skrajnie konkretnych i empirycznych cech, dysponujących jednakże wielką siłą dia-

²⁵ Tamże, s. 347.

²⁶ Można tu dostrzec odwołania do postaci Fryderyka Clegga ze słynnej powieści Johna Fowlesa *Kolekcjoner* (1963).

gnostyczną; ukazanie petersbursko-moskiewskich różnic i przeciwieństw „literackich”²⁷. Podobnie jak petersburski, syberyjski tekst wymaga pewnego punktu odniesienia, jakim we współczesnej literaturze rosyjskiej najczęściej jest Moskwa. W takim ujęciu specyfikę regionu określa przede wszystkim szeroko pojęta peryferyjność względem stolicy.

Zacharow przyjmuje inną perspektywę traktowania terytorialnej tożsamości, zresztą obecną w kulturze syberyjskiej już od dawna. Historycznie tak się złożyło, że Syberia ma własne centra i peryferie, obywateli w świadomości mieszkańców bez centrum moskiewskiego, które jest czymś odległym, budzącym z reguły niechęć. Współcześnie kilka ośrodków aspiruje do bycia stolicą całego regionu: Nowosybirsk, Krasnojarsk, Omsk, Tomsk, Irkuck, Tobolsk²⁸. Od drugiej połowy XX wieku najdynamiczniej rozwijają się Nowosybirsk i Krasnojarsk, które z perspektywy wskaźników demograficznych wyraźnie wyprzedzają inne miasta. Zacharow niejednokrotnie przywołuje wewnętrznsyberyjskie animozje między mieszkańcami tych metropolii:

Красноярц должен хихикать над Новониколаевском (как звали Новосибир в прошлой жизни). Называть его „город с метро”, баюкая собственную травму — недоступность завывающих подземных поездов. Наконец, обязательно упоминать отсутствие в Новосибирске заповедника „Столбы” — как финальный аргумент в пользу бессмысленности города-конкурента. Переотягивание короны „столицы Сибири” — обязательный дурацкий спорт двух миллионников²⁹.

Z jednej strony dążenie do pierwszeństwa wśród reprezentantów władz gubernatorskich i regionalnych powoduje, że rywalizacja nie służy często rozwojowi, lecz przybiera absurdalne formy, wyścig dotyczy bowiem także działań aparatu represji:

Именно рыбалкой называл дело „Комитета” её знакомый полковник. Прокурорские, следкомовские, фээсбэшные и эмвэдэшные давно устраивают соревнования — кто быстрее сумеет применить новые законы и наловить себе звёздочек. Это спартакиада перед Ним [Zimowym Prokuratorem — S.P.], говорил полковник. Вот новосибирские хотели первыми, но наши ведут!³⁰

²⁷ W. Toporow, *Miasto i mit*, przeł. B. Żyłko, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2000, s. 67.

²⁸ M. В. Васеха, *Сибирские территориальные идентичности: поиск форм визуальной репрезентации сибирских регионов*, „Сибирские исторические исследования” 2023, nr 3, s. 26.

²⁹ Д. Захаров, *Комитет охраны мостов...*, s. 60.

³⁰ Тамże, s. 254.

Z drugiej zaś strony antagonizm Krasnojarska i Nowosybirska umożliwia dziennikarzom publikację zakazanych materiałów na portalach informacyjnych regionalnej „konkurencji”: „[...] то, что было абсолютным табу для красноярских СМИ, могло запросто выйти на новосибирских ресурсах. И наоборот”³¹.

Kreując wizerunek Syberii, pisarz wiele miejsca poświęca opisom industrialnego pejzażu miejskiego. Krytyk Andriej Agafonow zjadliwie wypowiada się na ten temat, podkreślając, że

Захаров из тех авторов, у которых промзона это как бы метафора страны в целом, ее, так сказать, прошлого, настоящего и будущего, поэтому „действия развиваются”, хоть в Красноярске, хоть в Новосибирске, хоть в Томске, но обязательно в промзонах. Автор и в Геленджике промзону найдет. А также зомбей, апокалипсис и хтонь”³².

Choć autorowi recenzji udało się uchwycić niektóre istotne elementy poetyki przestrzeni omawianej powieści, to posługuje się przejaskrawionym i słabo uzasadnionym uogólnieniem, a podobną interpretację utworu bardzo łatwo zakwestionować. Zarówno w *Komitecie ochrony mostów*, jak i innych utworach Zacharowa zostały ukazane różne ujęcia Syberii. Przemysłowe oblicze regionu stanowi tylko jeden z wariantów tekstu syberyjskiego, bynajmniej nie zawsze waloryzowany wyłącznie negatywnie. Warto wspomnieć, że w oczach migranta Asłana przed tragedią rodzinną Krasnojarsk rysuje się jako wyidealizowany technokosmos, w którym każdy element ma znaczenie i antycypuje dalszy rozwój miasta:

Когда-то он любил этот город. После кошачье-облезлого Ачинска он казался ему безбрежным, космическим. [...] У этого города было впереди огромное яркое будущее. Его трубы дымили не просто так, а чтобы отдать людям циклопические тракторы, гигантские ракеты, тонны алюминия, которые сразу же превратятся в самолёты, быстrolёты, космолёты. И завод медпрепаратов был здесь не просто так — он готовил средства для безболезненного покорения новых пространств. И завод холодильников. И телевизорный. Всё здесь было не случайно, всё имело цель и смысл. И даже обходя стороной кусок апокалиптического трупа промзоны, Аслан фантазировал, что из её смерти вот-вот прорастёт новое производство. Может быть, автобусов — а то старые „Маны” уж очень сильно копят. Или каких-нибудь компьютерных штуквин. А может, и вовсе стратегических бомбардировщиков”³³.

³¹ Tamże, s. 51.

³² А. Агафонов, *Непоколебимый коток*, 19.03.2023, <https://dzen.ru/a/ZBcjk-VGTnwcBGhaL> (15.04.2024).

³³ Д. Захаров, *Комитет охраны мостов...*, s. 86–87.

Wraz z aresztem syna zmienia się perspektywa postrzegania rzeczywistości przez bohatera. Wyłania się z niej obraz miasta prowokatora czy wręcz potwora, które udaje *locus amoenus*, podczas gdy tak naprawdę przesiąknięte jest fałszem i złem. Kreśląc portret *polis*, autor odwołuje się do archetypicznej opozycji światło–ciemność. Z biegiem narracji Krasnojarsk odmalowywany jest coraz ciemniejszymi konturami, sprawia wrażenie przestrzeni nieprzyjaznej dla mieszkańców, nieprzeniknionej, widmowej, (post)apokaliptycznej. Dla rodziców oskarżonych krajobraz urbanistyczny kształtuje się przez doświadczenie traumatyczne, które czyni z niego nie-miejsce (w rozumieniu Marca Augégo), wywołujące odruch ucieczki.

Zastosowane przez Zacharowa określenie „Красноярск тьмы” ma również swoje korzenie w syberyjskich realiach środowiskowych³⁴. Krasnojarsk należy do najważniejszych centrów industrialnych na Syberii Wschodniej. W mieście aktywnie rozwija się przemysł kosmiczny, obronny, chemiczny, drzewny, budowę maszyn, metalurgia metali nieżelaznych, co negatywnie wpływa na jakość powietrza. Sytuację pogarszają pożary lasów, transport drogowy oraz domowe piece na węgiel, które również odpowiadają za emisję substancji szkodliwych. Krasnojarsk niejednokrotnie był wymieniany w czołówce najbardziej zaniedbanych ekologicznie miast w Rosji. Od 2012 roku w słowniku miejskim zadomowiło się pojęcie „czarnego nieba”, czyli niekorzystnych warunków meteorologicznych (zimno, upał, brak wiatru), powodujących koncentrację zanieczyszczeń w powietrzu.

Mimo że Zacharow wyjechał z Syberii wcześniej niż owe określenie weszło do powszechnego obiegu, pisarz nie pominął tego aspektu w swojej twórczości. W *Komitecie ochrony mostów „alumiowy Czarnobyl”*, innymi słowy Krasnojarsk, otula toksyczna warstwa smogu i brudu. Wszzechogarniający zapach spalenizny w połączeniu z przeraźliwym zimnem znów przywodzi na myśl inferno, z tym że najczęściej cierpią tu niewinni. „Czarne niebo” utrudnia bohaterom poruszanie się w przestrzeni oraz swobodne oddychanie zarówno w znaczeniu dosłownym, jak i metaforycznym. Wątki ekokrytyczne pojawiają się również w powieści autora *Edda średnia*:

Как-то сам собой в Красноярске стал кончатся воздух. [...] Больше всех коптил небо алюминиевый завод, хотя старые угольные котельные, завод медпрепаратов и шинный тоже добавляли свою горсть золы в легкие. Тре-

³⁴ Tamże, s. 54.

бовалась модернизация, фильтры, очистка, — в общем, деньги. Но денег не было, деньги ушли на Кипр.

Власти сначала отрицали, потом сажали протестных активистов. Когда люди начали массово закупать сканеры загрязнения — попробовали их запретить. Но было уже поздно. Онлайн-карты миллионника покрылись сетью красных трещин — связанных показаний приборов. Гидрохлорид превышен в 12 раз, формальдегид — в 4 раза, ацетальдегид — в 36, сероводород — в 17³⁵.

Według autora Krasnojarsk staje się zakazanym krajem, *locus horridus* nie tylko ze względu na ograniczający podstawowe prawa obywatelskie system, wszechobecną korupcję, kradzież środków publicznych, ale także stan środowiska naturalnego. Jego ochronę realizuje się tylko na papierze; fasadowość społecznych funkcji władz samorządowych sprawia, że faktyczne problemy nie są rozwiązywane, jakość życia zwykłych mieszkańców nikogo nie obchodzi. Taki obraz przeczy potocznym wyobrażeniom na temat Syberii. Dzieje się tak między innymi dlatego, że w tekstach Zacharowa mało spotkamy ujęć syberyjskiej natury. Tylko raz autor przywołuje obraz Parku Narodowego Krasnojarskie Stołby położonego tuż za granicami miasta i pozwalającego bohaterom na niezbyt długie chwile wytchnienia i obcowania z pięknem przyrody³⁶.

Ekspansja przestrzeni niczyjej, przemysłowych ruin, rozpadających się lub niedokończonych budynków, fikcyjnych obiektów to przede wszystkim zarzut wobec lokalnych polityków, którzy odpowiadają za realizację planu zagospodarowania przestrzennego. Poza tym pisarz podejmuje aktualny dla Krasnojarska problem — niszczenie (podpalanie) historycznej architektury miasta, aby umożliwić budowę nowoczesnych biurowców. Jeśli mieszkańcy próbują bronić swojej własności bądź zwlekają z wykonaniem poleceń „z góry”, w konsekwencji tracą wszystko:

именно Николай Григорьевич [wicegubernator ds. budownictwa — S.P.] наставил своего кума — владельца „Сибхиммонтажа” — воспитать Николаевку [mikrodzielnicza Krasnojarska — S.P.], которая тормозила с переездом. Тогда несколько домов за час разнесли в щепы, вместе с теплицами, собачьими будками и самими собаками [...] ³⁷.

Motyw bezdomności odgrywa ważną rolę w powieści i ściśle wiąże się z linią fabularną rodziców głównych bohaterów. Aslan i Swietłana sprzedają wszystko co mają (Swietłana np. mieszkanie), żeby wydo-

³⁵ Д. Захаров, *Средняя Эдда*, Издательство АСТ, Москва 2019, s. 93–94.

³⁶ Tegoż, *Комитет охраны мостов...*, s. 268–271.

³⁷ Tamże, s. 139–140.

stać swoje dzieci z więzienia. Żenia po dwóch rewizjach sama podjęła decyzję, aby opuścić własny dom i wynająć budynek jednorodzinny w pobliżu Krasnojarska, do którego ściągnęła rodziców. Z jednej strony nomadyzm wynika z traumy, stanowi formę eskapizmu, z drugiej zaś — jest koniecznym warunkiem walki z systemem. Bohaterowie zakładają swego rodzaju sektę, która ma działać przeciwko „siłownikom” i mundurowym, nazywanym „niebieskimi”. Żenia zostaje przywódczynią nowego ruchu, jej postać przyjmuje cechy mesjańskie, a wizja Syberii ulega mitologizacji.

Jedno z kluczowych centrów opozycji i zarazem tymczasowe schronisko bohaterów przedstawia sobą połączenie przestrzeni magicznej i rzeczywistej, sacrum i profanum. Górne piętro zajmują lokale mieszkalne, natomiast na parterze znajdują się „izolatka” oraz „fabryka”. Ścianę „izolatki” zdobi ikona z wizerunkiem Zimowego Prokuratora — swoistego *genius loci* Syberii. Ta mitologiczna postać jest hybrydą o ciele człowieka i głowie kota lub kuny. Posiada też charakterystyczne atrybuty: niebieski mundur wojskowy, pagony ze śnieżynkami i dwugłowym orłem, gałązki igliwia³⁸. Przez całą powieść mowa o tym, że jego śludzy (niebiescy) ofiarowują mu palce przyszłych ofiar na znak lojalności.

Zimowy Prokurator występuje również pod imionami Czarny Sędzia, Ciemno-niebieski i Kyszy-Kys. Kreując tę postać, Zacharow inspirował się między innymi mitologią północnych ludów syberyjskich oraz poezją autochtonów³⁹. Babcia Żeni pochodząca z narodu Dołgan opowiadała wnuczce historie o bezlitosnym stróżu zimy i jego upiornych niebieskich pomocnikach, co wpłynęło niewątpliwie na postrzeganie przez bohaterkę świata w kategoriach magicznych (wizja Syberii, w tym także Krasnojarska, jako legowiska demonów lub potworów). Co więcej, wzmacniała tę wiarę sama północna przestrzeń Kraju Krasnojarskiego naznaczona piętnem niekończącego się mrozu i zbiorowej traumy związanej ze stalinowskimi represjami i Gulagiem⁴⁰.

³⁸ Tamże, s. 115.

³⁹ W jednym z wywiadów pisarz wymienia następujące prototypy Zimowego Prokuratora: „В северном эпосе — это звери-демоны, которые прикидываются людьми. А еще в его родословной — Черный доктор Сухбата Афлатуни и демон зимы и голода Вендиго. Да и само имя чудовища отсылает к ‘кышу’ — ‘зиме’ в некоторых тюркских языках”. Zob. А. Скорондаева, *Дмитрий Захаров: В какой-то момент во мне поселяется тема, с которой я не могу оставаться один на один*, <https://rg.ru/2023/12/03/nezhnost-i-iarost.html> (26.04.2024).

⁴⁰ Д. Захаров, *Комитет охраны мостов...*, s. 222.

Postać Zimowego Prokuratora urasta do rangi wielowymiarowego symbolu, uosabiającego ducha miejsca, zimę, odwieczne zło, krwawe bóstwo, drapieżną bestię, ludobójstwo, terror, przemoc, autorytarny ustrój państwowy. Podobną rangę w powieści zyskuje niebieski kolor kojarzony z mundurowymi, odczłowieniem, demonicznymi istotami, martwością i samą Syberią, gdyż śnieg — jedna z oznak tej przestrzeni — przybiera odcienie bieli i błękitu. Michaił Iszczenko twierdzi, że w odniesieniu zarówno do protagonistów, jak i antagonistów fundamentalną rolę odgrywają faunistyczne charakterystyki i wątki. Badacz interpretuje powieść w łatwo dostrzegalnym animalistycznym kluczu jako walkę między różnymi gatunkami zwierząt — drapieżnikami (władzą) i roślinożernymi (opozycją)⁴¹. Z tego punktu widzenia centralną problematyką utworu jest postępująca dehumanizacja rosyjskiej cywilizacji, a Syberia rysuje się jako miejska dzungla, zoomorficzna kraina, gdzie silniejszy pożera słabszego.

Warto jednak zaznaczyć, że w haśle uwydatnionym na okładce książki („посмотри в глаза чудовищ”) Zacharow używa określenia potwór, a nie drapieżnik czy bestia. W powieści podkreśla się związek monstrów ze światem niewidzialnym oraz umiejętność przybierania ludzkiej postaci, która umożliwia im podbój całych miast⁴². Parafrazując Szekspira, można rzec, że piekło okazało się puste, gdyż wszystkie diabły znalazły się na Syberii. Postrzegając zło i przestrzeń miejską w podobny sposób, rodzice oskarżonych odprawiają praktyki magiczne w „izolatce” i „fabryce”, aby zapewnić swoim dzieciom ochronę. Na przykład plotą sieć⁴³ z włosów należących do krewnych ofiar, zamierzając za jej pomocą obezwładnić Zimowego Prokuratora.

W finale powieści część bohaterów rozkłada się przed Szarym Domem i dokonuje aktu samospalenia, zakłócając ustalony odgórnie porządek. W Krasnojarsku wybucha protest, w rezultacie czego władze tracą kontrolę nad sytuacją, co można uznać za namiastkę zwycięstwa „małego człowieka” nad reżimem, ale do odrodzenia jeszcze daleko. Typowy dla wielu rosyjskich powieści schemat mitologiczny „śmierć — piekło — zmartwychwstanie”⁴⁴ nie znajduje tu komplet-

⁴¹ М. Ищенко, „Комитет охраны мостов”. Литературный разбор антиутопии, вдохновленной делом канских подростков о взрыве ФСБ в Minecraft, <https://discours.io/articles/culture/bridge-protection-committee> (26.04.2024).

⁴² Д. Захаров, *Комитет охраны мостов...*, s. 118.

⁴³ Sieć występuje w powieści w kilku znaczeniach: zasadzki na wroga, internetu oraz jako określenie grupy niezależnych dziennikarzy.

⁴⁴ Ю. М. Лотман, *В школе поэтического слова. Пушкин. Лермонтов. Гоголь*, Просвещение, Москва 1988, s. 338.

nej realizacji, natomiast autor wskazuje drogę, która może doprowadzić do gruntownych zmian w strukturze „tekstu krasnojarskiego”: wsparcie niezależnych mediów, pokonanie strachu przed reperkusjami, otwarta kontestacja i opór wobec autorytaryzmu.

Powieść Zacharowa przedstawia wielowymiarowy obraz Krasnojarska, odwołując się do realiów społeczno-politycznych, ekologicznych i kulturowych (historii miasta oraz mitologii ludów Syberii). Autor poddaje krytyce politykę lokalnych władz, a także obnaża sposoby jej działania m.in. manipulowanie systemem prawnym umożliwiającym nadużywanie pojęć ekstremizmu i terroryzmu. Walka, jaką toczą ludzie służb z niezależnymi dziennikarzami, dla tych drugich jest po prostu walką o prawdę. Podobne motywy przyświecają pisarzowi, który w sposób ambiwalentny odnosi się do syberyjskiej przestrzeni — z jednej strony urbanistyczny, industrialny pejzaż pogłębia poczucie zniewolenia oraz dezintegruje lokalną społeczność; z drugiej zaś autor czuje się z Syberią i samym Krasnojarskiem mocno związany i ukazuje mieszkańców zmuszonych walczyć o swoje prawa ze zdeprawowanymi i skorumpowanymi władzami. Zacharow przedstawia mit krasnojarski w ujęciu dynamicznym, projektując jego przyszłość, która powinna łączyć się z przełamaniem paralizującego dziedzictwa opresyjnych czasów radzieckich i (w podtekście) putinowskich.

REFERENCES

- Agafonov, Andrey. “Nepokolebimyy katok.” 19 March 2023 [Агафонов, Андрей. “Непоколебимый коток”] <<https://dzen.ru/a/ZBcjKVGtNwcBGhaL>>.
- Damova, Viktoriya. “Poteryal li ya svyaz' s Sibir'yu? Vot chitalel' nam i otvetit.” 1 February 2023 [Дамова, Виктория. “Потерял ли я связь с Сибирью? Вот читатель нам и ответит”] <<https://www.press-line.ru/interview/poteryal-li-ya-svyaz-s-sibirju-vot-chitalel-nam-i-otvetit>>.
- Domanskiy, Valeriy. “Strukturnye urovni sibirskogo teksta.” *Sibirskiy tekst v russkoy kul'ture*. Kazarkin, Aleksandr, and Serebrennikov, Nikolay (eds.). Tomsk: Izdatel'stvo Tomskogo universiteta, 2007. Vol. 2: 50–59 [Доманский, Валерий. “Структурные уровни сибирского текста.” *Сибирский текст в русской культуре*. Казаркин, Александр, and Серебrennikov, Николай (eds.). Томск: Издательство Томского университета, 2007. Вып. 2: 50–59].
- Ishchenko, Mikhail. “‘Komitet okhrany mostov’. Literaturnyy razbor antiutopii, vdokhnovlennoy delom kanskikh podrostkov o vzryve FSB v Minecraft.” 9 March 2023 [Ищенко, Михаил. “‘Комитет охраны мостов’. Литературный разбор антиутопии, вдохновленной делом канских подростков о взрыве ФСБ в Minecraft”] <<https://discours.io/articles/culture/bridge-protection-committee>>.

- Kudinova, Irina. "Sibirskiy gorod v khudozhestvennoy literature." *Diskussiya*, 2012, no. 6 (24): 21–26 [Кудинаова, Ирина. "Сибирский город в художественной литературе." *Дискуссия*, 2012, no. 6 (24): 21–26].
- Lotman, Yuriy. *V shkole poeticheskogo slova. Pushkin. Lermontov. Gogol'*. Moskva: Prosveshcheniye, 1988 [Лотман, Юрий. *В школе поэтического слова. Пушкин. Лермонтов. Гоголь*. Москва: Просвещение, 1988].
- Łabuszewska, Anna. "Rosja: do łagru za Minecrafta." *Tygodnik Powszechny*, 10 February 2022, <<https://www.tygodnikpowszechny.pl/rosja-do-lagru-za-minecrafta-170822>>.
- Nesterenko, Mariya. "Dmitriy Zakharov: 'Travma vse ravno ostanetsya, dazhe yesli my ot neye uydem'." 28 July 2023 [Нестеренко, Мария. "Дмитрий Захаров: 'Травма все равно останется, даже если мы от нее уйдем'"] <<https://bigbook.ru/novosti/dmitrij-zakharov-travma-vse-ravno-ostanetsya-dazhe-esli-my-ot-nee-ujdem>>.
- Pavlenko, Svetlana. "Syberyjski tekst literatury rosyjskiej we współczesnej myśli humanistycznej." *Białostockie Studia Literaturoznawcze*, 2018, no. 13: 37–50.
- Rybal'chenko, Tat'yana. "Mifologemy obraza Sibiri v russkoy proze vtoroy poloviny XX veka." [Рыбальченко, Татьяна. "Мифологемы образа Сибири в русской прозе второй половины XX века."] <http://mion.isu.ru/filearchive/mion_publications/sbornik_Sib/6_1.html>.
- "Sibir' — eto thriller iznutri i skazka snaruzhi." 22 August 2017 ["Сибирь — это триллер изнутри и сказка снаружи"] <<https://www.vsp.ru/2017/08/22/sibir-eto-triller-iznutri-i-skazka-snaruzhi/>>.
- Simonova, Mariya. "Dmitriy Zakharov: 'V moyem romane Sibir' otchasti skazochnaya, no eto strashnaya skazka'." 3 February 2023 [Симонова, Мария. "Дмитрий Захаров: 'В моем романе Сибирь отчасти сказочная, но это страшная сказка'"] <<https://obzor.city/article/665141---dmitrij-zaharov-v-moem-romane-sibir-ot-chasti-skazochnaya-no-eto-strashnaya-skazka>>.
- Skorondaeva, Anastasiya. "Dmitriy Zakharov: V kakoy-to moment vo mne poselyayetsya tema, s kotoroy ya ne mogu ostavat'sya odin na odin." 03 December 2023 [Скорондаева, Анастасия. "Дмитрий Захаров: В какой-то момент во мне поселяется тема, с которой я не могу оставаться один на один"] <<https://rg.ru/2023/12/03/nezhnost-i-iarost.html>>.
- Tarasov, Aleksey. "Terrorist Garri Potter." *Novaya gazeta*, 9 February 2022 [Тарасов, Алексей. "Террорист Гарри Поттер." *Новая газета* 9.02.2022] <<https://novayagazeta.ru/articles/2022/02/07/terrorist-garri-potter>>.
- Toporow, Władimir. *Miasto i mit*. Transl. Żyłko, Bogusław. Gdańsk: slowo/obraz terytoria, 2000.
- Vasekha, Mariya. "Sibirskiye territorial'nyye identichnosti: poisk form vizual'noy reprezentatsii sibirskikh regionov." *Sibirskiye istoricheskiye issledovaniya*, 2023, no. 3: 14–39 [Васеха, Мария. "Сибирские территориальные идентичности: поиск форм визуальной репрезентации сибирских регионов." *Сибирские исторические исследования*, 2023, no. 3: 14–39].
- Zakharov, Dmitriy. *Komitet okhrany mostov*. Moskva: Izdatel'stvo AST, 2023 [Захаров, Дмитрий. *Комитет охраны мостов*. Москва: Издательство АСТ, 2023].
- Zakharov, Dmitriy. *Srednyaya Edda*. Moskva: Izdatel'stvo AST, 2019 [Захаров, Дмитрий. *Средняя Эдда*. Москва: Издательство АСТ, 2019].